

УДК 347.1

ПРИНЦИП ДИСПОЗИТИВНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

THE PRINCIPLE OF DISPOSITIVENESS IN CIVIL LAW OF UKRAINE

Чубоха Н.Ф.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедрою цивільного права і процесу

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Стаття присвячена дослідженню сутності диспозитивності як принципу цивільного права України. Визначено зміст та значення принципу диспозитивності у регулюванні цивільних відносин, реалізації прав та інтересів суб'єктів цивільного права. Автор акцентує увагу на визначальній ролі принципу диспозитивності у цивільному праві.

Ключові слова: принципи цивільного права, диспозитивність, суб'єктивне цивільне право.

Статья посвящена исследованию сущности диспозитивности как принципа гражданского права Украины. Определено содержание и значение принципа диспозитивности в регулировании гражданских отношений, реализации прав и интересов субъектов гражданского права. Автор акцентирует внимание на определяющей роли принципа диспозитивности в гражданском праве.

Ключевые слова: принципы гражданского права, диспозитивность, субъективное гражданское право.

The article focuses on the essence of dispositiveness as a principle of civil law in Ukraine. The content and importance of the principle of dispositiveness in the regulation of civil relations, the effectuation of rights and interests of civil law subjects have been determined. The author pays attention to the significant role of the principle of dispositiveness in civil law.

Key words: principles of civil law, dispositiveness, subjective civil law.

Постановка проблеми. Принципи цивільного права відіграють важливу роль у регулюванні цивільних відносин, адже є особливим механізмом, що визначає межі можливої та належної поведінки їх учасників. Сутність цивільно-правового регулювання полягає у забезпеченні вільному суб'єкту цивільного права вільної від свавільного втручання сфери, у рамках якої він реалізує поведінку, виходячи із власних інтересів та міри свободи, закріпленої у праві.

Сучасне визначення та закріплення принципів у чинному законодавстві не забезпечує отримання об'єктивної та повної цивільно-правової інформації, а, навпаки, породжує її різне тлумачення. З'ясування змісту потребує і визначальний принцип цивільного права – принцип диспозитивності, який на сьогодні є найбільш поширеним (застосовуваним), але найменше дослідженим наукою цивільного права.

Стан дослідження. Принцип диспозитивності у цивільному праві комплексно не досліджувався, хоча значний внесок у розвиток теоретичних засад принципів права загалом та цивільного зокрема зробили такі відомі вчені, як: Т. В. Боднар, В. І. Борисова, О. В. Дзера, А. М. Колодій, О. О. Красавчиков, Н. С. Кузнєцова, О. А. Кузнєцова, А. В. Луць, Р. А. Майданик, З. В. Ромовська, Є. О. Суханов, Ю. О. Тихомиров, Я. М. Шевченко та інших. Проте залишаються дискусійними питання щодо змісту та значення принципу диспозитивності у цивільному праві, що і є метою даної статті.

Виклад основного матеріалу. В навчальній і науковій літературі принципи цивільного права ототожнюють із загальними засадами цивільного законодавства, закріпленими у ст. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1], на яких побудовані основні інститути цивільного права. При цьому зазначається, що цей перелік принципів цивільного права не є вичерпним

[2, с. 110-115]. Поширеним є твердження, що до принципів потрібно відносити також закріплену у ч. 1 ст. 1 ЦК України юридичну рівність, вільне волевиявлення, майнову самостійність учасників цивільних відносин [3, с. 22; 4, с. 15]. Проте, вжитий законодавцем у названій статті термін «регулюються» став підставою для науковців віднести юридичну рівність, вільне волевиявлення та майнову самостійність учасників цивільних відносин і до методу цивільно-правового регулювання [2, с. 112].

Не вдаючись до детального аналізу методу і принципів галузі права, зазначимо, що ці категорії хоча і взаємопов'язані, проте одночасно і достатньо самостійні та незалежні. Адже принцип – це конструктивна основа права, основні ідеї, організаційні характерні ознаки правотворчості, а метод – це сукупність засобів та способів регулювання певних відносин, спосіб дії права. Про метод ми говоримо, коли переходимо із сфери створення права у сферу його реалізації. Тому одна і та ж категорія може бути і принципом, і методом, але за змістом буде відмінною, оскільки в одному випадку вона буде важливою для створення правових норм (як принцип), а в другому – для їх застосування (як метод).

Диспозитивність, так само як і рівність учасників цивільних правовідносин, виступає одночасно і методом цивільного права, і його принципом. Проте зміст диспозитивності як методу і як принципу цивільного права різний [5, с. 85].

Чинне цивільне законодавство не містить у своїх нормах категорії «диспозитивність», але вона має власний зміст і є визначальною у цивільному праві. Професор В. Ф. Яковлев ще у 1972 році зміст диспозитивності визначив через надання суб'єктові можливості здійснювати свою правоздатність на власний розсуд, набувати суб'єктивні права або не набувати їх, обирати конкретний спосіб їх набуття, регулювати за власним

розсудом у встановлених рамках зміст правовідносин, розпоряджатися належним їй суб'єктивним правом, застосовувати або не застосовувати заходи захисту порушеного права і т. д. [6, с. 86]. Інший відомий російський вчений Є. А. Суханов вбачає зміст диспозитивності у можливості самостійно обирати варіанти відповідної поведінки, у праві вступати чи не вступати у цивільні правовідносини, звертатися до суду за захистом чи ні, у відсутності будь-якої підтримки у реалізації приватних інтересів [7, с. 53]. Аналіз ЦК України дозволяє стверджувати, що його норми містять зазначені вченими елементи диспозитивності. Зокрема, ч. 1 ст. 1 ЦК України передбачає, що цивільні відносини засновані на вільному волевиявленні їх учасників; ч. 1 ст. 12 ЦК України – особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд; ч. 3 ст. 6 ЦК України – сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд; ч. 2 ст. 14 ЦК України – особа не може бути примушена до дій, вчинення яких не є обов'язковим для неї; ч. 1 ст. 319 ЦК України – власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд та інші.

Принцип диспозитивності обумовлює та гарантує наявність у праві таких норм, які надають можливість набуття та здійснення цивільних прав за вільною волею особи та для задоволення власного інтересу. «Особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд» закріплює ч. 1 ст. 12 ЦК України. Метод диспозитивності забезпечує реалізацію цієї можливості за допомогою диспозитивних правових норм.

Професор З. В. Ромовська зазначає, що диспозитивність в основному проявляється у наявності диспозитивних норм, на що вказують слова «може» або «має право» [8, с. 174-175]. Наявність диспозитивних норм характеризує перш за все метод цивільного права. Вони вказують на те, як законодавець регулює цивільні відносини. У формі диспозитивних норм можуть існувати і деякі юридичні імперативи принципу диспозитивності, але останні можуть бути і у формі імперативних норм. Багато диспозитивних норм є юридичними імперативами інших цивільних принципів. Проте сам факт наявності у цивільному праві багатьох диспозитивних норм не є і не може бути змістом та поясненням принципу диспозитивності. Адже диспозитивна норма – це юридично визначена державою міра можливої поведінки суб'єктів цивільного права за наявності різних варіантів своєї поведінки використовувати на власний розсуд належні права, а також застосовувати приписи правових норм до конкретних життєвих ситуацій.

Суттєвою та визначальною ознакою диспозитивної правової норми є закріплена у них свобода, можливість суб'єктів цивільного права самостійно здійснювати суб'єктивні права (набувати, здійснювати, розпоряджатися ними). У зв'язку з цим диспозитивними є ті норми, які мають у своєму складі невизначену або відносно визначену гіпотезу або диспозицію. Характер санкції при цьому не впливатиме на визнання норми як диспозитивної. Виняток складають ті норми цивільного права, про диспозитивність яких можна говорити виходячи із змісту та характеру санкції. Засобами реалізації диспозитивних норм є правомірні дії суб'єктів цивільних правовідносин, які вони здійснюють на власний розсуд та відповідно до закону. Основними засобами реалізації диспозитивних норм є односторонні правочини, договори, юридичні акти та вчинки, а також акти застосування права. Межі реалізації диспозитив-

них норм – це передбачені законом межі, в рамках яких суб'єктам цивільного права надається можливість на власний розсуд вчиняти юридичні дії, пов'язані із здійсненням суб'єктивних цивільних прав.

При створенні цивільних норм законодавець перш за все використовує принципи права, як основні ідеї, керівні засади, на яких і формуються норми цивільного права. Принципи – це фундамент галузі, а норми права його надбудова.

Найбільш важливою характеристикою галузі права і ознакою, яка відрізняє галузі одну від іншої, поряд з предметом та методом правового регулювання, мають стати саме галузеві принципи. Для цивільного права визначальним є принцип диспозитивності. Метод галузі визначається як сукупність способів та засобів правового регулювання суспільних відносин, які є предметом галузі, тобто «як», «яким чином» держава регулює відповідні суспільні відносини. Юридичні засоби та способи правового регулювання (методи) не можуть бути основними засадами (принципами) галузі права. Диспозитивність є ознакою методу цивільного права як дозвільного напряму правового регулювання, надання суб'єктам права цивільної правоздатності як сукупності правових можливостей. Принцип диспозитивності передбачає свободу у виборі тих правових можливостей, які встановлені завдяки методу диспозитивності. Отже, наявність у суб'єктів цивільного права правоздатності, сукупності прав, якими особа наділена у цивільному обороті, є змістом диспозитивності як методу цивільного права.

Свого часу О. А. Красавчиков зазначав, що диспозитивність передбачає встановлення прав, які можуть набутися та здійснюватися суб'єктами на власний розсуд [9, с. 48]. Проте, перш ніж вільно здійснювати суб'єктивне цивільне право, необхідно, як мінімум, його мати. Статтею 26 ЦК України визначено суб'єктивні цивільні права, але їх перелік не є вичерпним, а зважаючи на ч. 4 зазначеної статті, особа може мати й інші цивільні права. Таким чином, особи можуть мати і не передбачені законом та іншими правовими актами цивільні права та обов'язки, а це означає, що учасники цивільних правовідносин можуть самі створити для себе суб'єктивні цивільні права та обов'язки. У даному випадку принцип диспозитивності є відображенням загальноправового принципу «дозволено все, що не заборонено законом» і може називатися правоуповноважучим та дозвільним. Без вказаного загальноправового принципу немає принципу диспозитивності та й самого цивільного права, немає ринкової економіки, адже саме «дозвіл відкриває простір для ініціативи та господарського маневру» [10, с. 11].

Принцип диспозитивності немає абсолютного характеру, але не можна говорити про його обмеження та заборони (чи їх відсутність). Це категорія, яка має власний юридичний зміст, а не просто правова свобода, яка також не може бути абсолютною. А тому всі, так звані, винятки із принципу диспозитивності є його складовими частинами, які органічно доповнюють та розкривають його зміст.

Близьким за змістом до принципу диспозитивності є принцип свободи договору. Професор Н. С. Кузнєцова зазначає, що принцип свободи договору, як загальний принцип цивільного права, має першочергове значення для зобов'язального права. Поряд з цим, вона виділяє принцип диспозитивності, але як спеціальний принцип зобов'язального права [11, с. 9-15]. На нашу думку, таке твердження не є безспірним. Як зазначає професор Р. А.

Майданик, оскільки свобода договору стосується лише сфери договірних відносин, то відповідно ця правова засада має бути визнана принципом лише цивільно-правових договорів [12, с. 145]. Принцип диспозитивності, зміст якого складає вільне волевиявлення учасників цивільних правовідносин, передбачене ч. 1 ст. 1 ЦК України, стосується не лише окремих інститутів цивільного права, а поширюється на всі цивільні відносини. Тому, на нашу думку, принцип диспозитивності є загальним принципом цивільного права, а принцип свободи договору є його складовою частиною.

Ще одним аргументом на підтвердження вищезазначеного є наступне. Частина 1 ст. 627 ЦК України визначає, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору, тобто визначаються межі змісту принципу свободи договору. Науковці справедливо вважають цей перелік не повним і вказують, що свобода договору включає також: а) свободу вибору сторонами форми договору; б) право сторін за своєю угодою змінювати, розривати або продовжувати чинність укладеного ними договору; в) можливість установлювати форми (міри) відповідальності за порушення договірних зобов'язань тощо. [2, с. 139-143; 12, с. 145; 13, с. 47]. Але поряд з цим, до свободи договору вони відносять: вільний вияв волі особи на вступ у договірні відносини; право сторін укладати як договори, передбачені законом, так і договори, не передбачені законом, але які йому не суперечать. Такі можливості особи, на нашу думку, відносяться не лише до свободи договору, а ґрунтуються на принципі диспозитивності, який поширюється на усі цивільні правовідносини. Саме диспозитивність передбачає – вчиняти певні дії чи ні, реалізовувати своє право (зокрема на укладення договору) чи відмовитися від його реалізації.

Принцип диспозитивності також розкриває застосування у праві «власного розсуду» суб'єкта цивільних правовідносин. Під ним розуміють вільно і самостійно здійснювану волю діяльність суб'єкта у прийнятті рішень правового характеру, можливість визначати цілі власної правової поведінки та обирати правові засоби досягнення мети. Власний розсуд означає, що при формуванні правового рішення суб'єкт застосовує власну волю, вироблену незалежно від будь-якого стороннього впливу, як з боку публічних суб'єктів, так і приватних осіб. Власний розсуд є структурним і суб'єктивним елементом правової поведінки особи.

Доктринальне тлумачення суб'єктивного цивільного права як міри можливої поведінки уповноваженої особи варто доповнити вказівкою на те, що міра можливої поведінки суб'єкта у цивільних правовідносинах – це міра його свободи у цих відносинах і вона позитивно визначається закріпленими у праві повноваженнями особи та негативно встановленими заборонами.

Визначальним елементом та імперативом принципу диспозитивності є свобода суб'єктів у виборі варіантів правомірної поведінки, здійсненні наявних суб'єктивних

прав. Свобода у змісті диспозитивності означає самостійне, незалежне, вольове, на власний розсуд здійснення цивільних прав. О. А. Красавчиков визначає диспозитивність як засновану на нормах даної галузі права юридичну свободу (можливість) суб'єктів цивільних правовідносин здійснювати свою правосуб'єктність і свої суб'єктивні права (набувати, реалізовувати, розпоряджатися ними) на свій розсуд [9, с. 45]. Підтвердженням цього є розширення договірної регулювання цивільних відносин, де найбільш повно проявляється принцип диспозитивності та свободи у питаннях як укладання, так і реалізації договірних відносин. Відповідно до ч. 3 ст. 6 ЦК України, сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд.

Диспозитивність проявляється у поведінці, яка відповідає волі учасника цивільних правовідносин. Цивільне законодавство не зобов'язує особу реалізовувати належне їй суб'єктивне цивільне право. Цей імператив у загальному вигляді сформульований у ч. 2 ст. 12 ЦК України, яка передбачає, що нездійснення особою своїх цивільних прав не є підставою для їх припинення, крім випадків, встановлених законом. На нашу думку, саме ця норма забезпечує реалізацію волі суб'єктами цивільного права. Так, особа, чие право порушено, самостійно вирішує чи звертатися за судовим чи іншим захистом, вправі відмовитися від будь-яких вимог до порушника прав тощо. Крім цього, диспозитивність також передбачає юридичну свободу на стадії виникнення будь-яких цивільних правовідносин, адже сама уповноважена особа вибирає та укладає на власний розсуд односторонній правочин та самостійно обирає вид правочину, його об'єкт, форму, умови тощо. Проте, при укладанні договору воля однієї сторони повинна бути узгоджена із зустрічною волею іншої сторони, де абсолютні свободи партнерів у договорі обмежуються у взаємних інтересах. За наявності волі суб'єктів укладення договору його можна змінити або припинити. Примус будь-кого із партнерів свідчить про обмеження його волі і є порушенням принципу диспозитивності.

Висновки. Отже, серед принципів цивільного права фундаментальним є принцип диспозитивності, який визначає та обумовлює зміст інших принципів, які у свою чергу орієнтують на найбільш повне забезпечення цивільно-правової свободи. Принцип диспозитивності є універсальним принципом цивільного права і поширюється на всі цивільні відносини від їх виникнення до припинення. Незважаючи на відсутність законодавчого закріплення, диспозитивність, як принцип цивільного права, має власний зміст відображений у відповідних нормах ЦК України. Зважаючи на значення диспозитивності у цивільному праві, вважаємо доцільним у ч. 1 ст. 1 ЦК України поряд з юридичною рівністю, вільним волевиявленням та майновою самостійністю учасників цивільних правовідносин передбачити диспозитивність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
2. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.; за ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 896 с.
3. Цивільне право України : підручник: У 2 т. / Борисова В. І. (кер. авт. кол., Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатеевої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 480 с.
4. Цивільне право України: Академічний курс : підручник: У двох томах. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – Т. 1. Загальна частина. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 520 с.
5. Кузнєцова О. А. Нормы-принципы российского гражданского права / О. А. Кузнєцова. – М. : Статут, 2006. – 269 с.
6. Яковлев В. Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. – Свердловск. – 1972. – 212 с.
7. Гражданское право : учебник. / Отв. ред. Е. А. Суханов. – М. : БЕК, 1994. – Т. 1. – 483 с.

8. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс : підручник. – 3-тє вид., допов. – К. : «ВД «Дакор», 2013. – 672 с.
9. Красавчиков О. А. Диспозитивность в гражданско-правовом регулировании // Советское государство и право. – 1970. – № 1. – С. 45–48.
10. Тихомиров Ю. Дозволено, если не запрещено // Хозяйство и право. – 1988. – № 6. – С. 9–18.
11. Кузнєцова Н. С. Принципи сучасного зобов'язального права України // Українське право. – 2003. – № 4. – С. 9–15.
12. Майданик Р. А. Цивільне право: Загальна частина. / Т. I. Вступ у цивільне право. – К. : Алерта, 2012. – 472 с.
13. Луць А. В. Свобода договору в цивільному праві. – К. : Школа, 2004. – С. 47.